

državnih i samoupravnih činovnika, prema kojoj su spomenuti za ženidbu trebali dobiti odobrenje Ante Pavelića odnosno nadležnoga ministra.

U ovom poglavlju autorica također donosi brojne pojedinosti o tome kako su djevojke i žene tijekom ratnih godina bile izvrgnute različitim oblicima nasilja. Rom-ske, židovske i srpske žene bile su žrtve progona NDH. Katoličke i muslimanske žene u nekim su slučajevima bile žrtve nasilja (silovanja) talijanskih i njemačkih vojnika. Stradavale su i žene koje su iz NDH upućene na prisilni rad u Njemački Reich.

U petom poglavlju („Die Ustaškinje: Mädchen und Frauen in der Bewegung”, str. 121 – 187) autorica prikazuje položaj žena u Ustaškom pokretu, odnosno u ženskoj Ustaškoj mladeži i Ženskoj lozi Ustaškoga pokreta. Tu je opisana djelatnost navedenih sastavnica Ustaškoga pokreta, od rada u školskom sustavu do radnih, humanitarnih i drugih zadataka. Autorica je također opisala tko su bile istaknute ustaške dužnosnice (Irena Javor, Vlasta Arnold).

Na kraju poglavlja autorica pozornost usmjerava na obitelj Ante Pavelića. Opisuje kako se Pavelić, u određenim situacijama, odnosio prema suprugama nekih državnih dužnosnika i ustaških časnika. Zatim razmatra je li Pavelićeva supruga Marija, i u kojoj mjeri, utjecala na svojega supruga te piše o Višnji, Pavelićevoj „vjernoj kćerki”.

U šestom poglavlju („Frauen in Militärwesen und im Ustaša-Aufsichtsdienst”, str. 188 – 224) autorica opisuje sudjelovanje žena u vojnim postrojbama NDH, primjerice u Pomoćnom ženskom skupu dojavne službe bojnog zrakoplovstva ili u Pomoćnoj ženskoj službi Poglavnikovih tjelesnih sdrugova. Pojedine žene sudjelovale su u redarstveno-obavještajnim službama NDH. Neke su služile i u Ustaškoj obrani, koja je upravljala sabirnim logorima Jasenovac i Stara Gradiška, te su i osobno sudjelovale u maltretiranju i ubojstvima zatočenika.

Slijede zaključna razmatranja („Schlussbetrachtung”, str. 225 – 230), u kojima autorica donosi zaključne ocjene o temi svojega istraživanja.

Na kraju knjige nalazi se popis korištenih arhivskih i drugih izvora, popis literature i imensko kazalo. U vezi s korištenim izvorima treba spomenuti da je autorica istraživala u nizu hrvatskih, njemačkih i talijanskih arhiva.

Riječ je o zanimljivoj, dobro napisanoj i na izvorima kvalitetno utemeljenoj knjizi koja donosi brojne nove spoznaje o jednom aspektu povijesti Ustaškoga pokreta i NDH.

Nikica Barić

Devin E. Naar, *Jewish Salonica: Between the Ottoman Empire and Modern Greece* (Stanford: Stanford University Press, 2016), 366 str.

Devin E. Naar, profesor sefardskih studija i povijesti na Sveučilištu Washington u Seattleu, autor je knjige *Jewish Salonica: Between the Ottoman Empire and Modern Greece*, koja govori o židovskom Solunu u vrijeme Osmanskoga Carstva i moderne grčke države. Naar se aktivno bavi očuvanjem povijesne, književne i jezične baštine sefardskih Židova. Sutvorac je prve digitalne knjižnice i arhiva (*Sephardic Studies Di-*

gital Library and Archive) koji pohranjuje više od 1500 dokumenata, knjiga i pisama prikupljenih od sefardskih Židova u Seattleu i diljem Sjedinjenih Američkih Država. Naar ima i osobnu poveznicu sa Solunom – njegov djed rođen je u Solunu i živio je ondje dok obitelj nije emigrirala u Sjedinjene Američke Države 1924. godine. Time je izbjegao sudbinu ostalih solunskih Židova, koji su 1943. deportirani u Auschwitz.

Često nazivan „Jeruzalemom Balkana”, Solun je nekoć bio najveće središte sefardskih Židova na svijetu. Nakon raspada Osmanskoga Carstva i dolaska Soluna pod grčku vlast 1912. Židovi Soluna suočili su se s društvenim promjenama i promjenom vlastitoga statusa pod grčkom upravom. *Jewish Salonica* prva je knjiga koja nam govori o toj burnoj tranziciji iz perspektive samih solunskih Židova.

Naar je svoje izvore našao u arhivima New Yorka, Soluna, Jeruzalema i Moskve, gdje su završile tisuće dokumenata raštrkanih iz arhiva židovske zajednice u Solunu. U istraživanju se koristio građom pisanom na grčkom, francuskom, hebrejskom i – što njegovo istraživanje čini jedinstvenim – na judeošpanjolskom, jeziku sefardskih Židova. Naar uz arhivske izvore svoje istraživanje temelji na novinama koje su solunski Židovi izdavali na judeošpanjolskom te dokumentima koje je solunska zajednica zapisivala na svojem jeziku. Ti su izvori u dosadašnjim istraživanjima solunskih Židova bili gotovo potpuno zanemareni.

U sintezi tih izvora vidimo kako su solunski Židovi skovali svoj novi hibridni identitet unutar grčkoga društva tijekom razdoblja obilježenog zamahom nacionalizma i ekonomskom krizom. To je razdoblje za Židove Soluna bilo kulturno i politički burno kao nijedno prethodno. U tom se periodu pojavljuju nove političke struje unutar solunske židovske zajednice, pa tako iz Naarove kronike iščitavamo aktivnosti cionista, asimilacionista i socijalista. Sve to naprasno prestaje dolaskom holokausta. Naar na stranicama svoje knjige oživljava taj zauvijek izgubljen dinamični svijet jedne vjerske, lingvističke i nacionalne manjine na razmeđu Europe i Bliskoga istoka.

Knjiga se sastoji od popisa fotografija i geografskih karti (str. ix – x), predgovora (str. xi – xv), zahvala (str. xvii – xxi), objašnjenja o transliteraciji (str. xxiii – xxv), geografskih karti (str. xxvi – xxviii), uvoda (str. 1 – 35), pet poglavlja, zaključka, popisa arhivskih skraćenica (str. 295 – 296), bilješki (str. 297 – 353) te kazala (str. 355 – 366).

Naar knjigu organizira u pet tematskih poglavlja koja se bave društvenim institucijama, školstvom, glavnim rabinima, povjesničarima i židovskim grobljem. Kako knjiga nije organizirana kronološki, poglavlja se često preklapaju, što u nekim trenucima može izazvati određenu konfuziju jer čitatelj ima osjećaj da se stalno vraća na početak priče. Takva organizacija također iziskuje napor od čitatelja, koji se povremeno može osjećati kao da sam slaže kolaž različitih povijesnih zbivanja na vremensku crtu da bi ujedinio narativ.

Svako poglavlje autor započinje poslovicom na judeošpanjolskom jeziku. Tako uvodni dio nazvano “Is Salonica Jewish?” (str. 1-35), započinje sefardskom izrekom *Boz del puevlo, boz del sielo*, koja u prijevodu znači „Glas naroda je glas s nebesa”. U uvodu autor opisuje život solunske židovske zajednice, njezinu internu organizaciju i njezin položaj unutar grada i države. Autor kazuje da su solunski Židovi imali trojaki identitet: bili su Solunjani, solunski Židovi i građani države u kojoj su živjeli. Naar detaljno opisuje unutarnje dvojbe koje je zajednica imala u svezi s pozicioniranjem u osmanskome svijetu, a poslije i u grčkom nakon što je Solun potpao pod grčku vlast. Preko tekstualne analize novina koje je zajednica izdavala saznajemo koji su politički, društveni i jezični problemi bili predmetom rasprava. Autor također razlaže strukturu knjige i kratki sadržaj daljnjih poglavlja koji se nalaze pred čitateljem.

Prvo poglavlje „Like a Municipality and a State: The Community” (str. 36 – 88) bavi se stvaranjem i razvojem institucije solunske židovske zajednice. Židovska zajednica imala je većinskim dijelom samoupravu na koju su se solunski Židovi u potpunosti oslanjali kao što bi se oslanjali na neku administrativnu općinu ili državu. Solunskom Židovu zajednica je bila uporište kod velikih prevrata poput onoga kada je Solun potpao pod grčku upravu nakon osmanske, ili kod nevolja koje je uzrokovao veliki požar, ratovi ili ekonomska kriza. U određenim povijesnim trenucima židovska je zajednica bila partner državi, a ponekada se nalazila u sukobima s njom. Židovska zajednica je definirala svoje članove, podvrgavala ih židovskim zakonima, upravljala je židovskim naseljima, brinula o siromasima te posredovala kod regrutacije članova svoje zajednice u vladajuću vojsku.

Drugo poglavlje, „Who Will Save Sephardic Judaism? The Chief Rabbi” (str. 89 – 137), govori nam o uloji duhovnoga i političkoga vođe židovske zajednice – glavnoga rabina. Različite političke frakcije imale su različite ideje o tome kakav treba biti profil toga dostojanstvenika. Premda su se židovske političke skupine uglavnom slagale da glavni rabin treba predstavljati solunske Židove pred njihovim susjedima, državom, međunarodnim organizacijama i židovskim zajednicama u inozemstvu, česte su bile razmirice o tome tko bi trebao obnašati tu funkciju i kakvu bi poruku trebao slati svijetu o solunskim Židovima. Naar donosi detaljne biografije glavnih solunskih rabina poput Jacoba Cova, Jacoba Meira, Bensiona Uziela i Sevija Koretza. Posebno se bavi neuspjelom rabinskom kandidaturom rođenoga Solunjanina Isaka Emanuela i svim prijemima koje je ona izazvala u zajednici.

Vodeći ljudi solunske židovske zajednice smatrali su, analogno židovskoj tradiciji, da je škola ključno mjesto za oblikovanje židovskoga identiteta. U trećem poglavlju, naziva „More Sacred than Synagogue: The School” (str. 139 – 188), Naar obrađuje uloge obrazovnih institucija kao što su *Alliance Israélite Universelle* i tradicionalna *Talmud Tora* te kazuje kako su nakon velikoga požara iz 1917. škole bile mjesta na kojima se zadnja generacija osmanskih Židova pretvarala u novu generaciju heleniziranih Židova. Taj požar bio je prijelomni događaj u povijesti solunskih Židova jer su pri obnovi Soluna vlasti izmjestile Židove izvan centra, a prioritet pri obnovi kuća dali su grčkim kršćanima. Drugi prijelomni trenutak u povijesti solunskih Židova bio je kada je nakon 1920. priljev grčkih kršćanskih izbjeglica iz Turske u Solun brojčano nadmašio Židove, čime su oni od većinskoga stanovništva naglo postali manjinskim.

Četvrto poglavlje, „Paving the Way for Better Days: The Historians” (str. 189 – 238), objašnjava kako se u međuratnom razdoblju među solunskim Židovima probudio interes prema vlastitoj povijesti, koji je tijekom osmanske vladavine bio potpuno zanemariv. Tijekom toga perioda židovski intelektualci stvorili su narative o povijesti svoje zajednice da bi ujedinili zajednicu u kontekstu fragmentacije i krize te da bi pomoću jedne vrste povijesnoga revizionizma našli svoje mjesto unutar grčkoga konteksta. U nazivima za Solun koje koriste tijekom toga razdoblja vidimo kako njihov identitet fluktuirao. Svoj grad označavaju židovskim, pa ga zovu „Jeruzalemom Balkana”, no nameću mu i sefardski identitet imenujući ga „Utvrdom sefardizma”, ili ga pak u jednoj fazi doživljavaju kao grčki grad – „Makedonsku metropolu”.

Zadnje poglavlje, „Stones that Speak: The Cemetery” (str. 239 – 276), Naar posvećuje židovskom groblju u Solunu, koje je sa 350 tisuća grobova bilo najveće židovsko groblje u Europi, sa spomenicima koji sežu u doba staroga Rima. Danas se na mjestu gdje je nekada bilo groblje nalazi Sveučilište Aristotel – najveće sveučilište na Balkanu. Tek je 2014., nakon desetljeća šutnje, u kampusu podignut skroman spomenik na

kojem piše da je do 1942. ondje postojalo stoljetno židovsko groblje koje su uništile nacističke okupacijske snage i njihovi kolaboracionisti. Premda se spominju kolaboracionisti, glavnina odgovornosti prebacuje se na naciste. Naar detaljno objašnjava da inicijativa za uništenje groblja nije došla od nacističkih okupatora nego od dijela pravoslavnoga stanovništva, vladinih dužnosnika i predstavnika sveučilišta. Uništavanje groblja započelo je još nakon spomenutog velikog požara 1917., nakon kojega se grad proširio izvan svojih srednjovjekovnih zidina, a židovsko groblje, koje se nalazilo na istočnom rubu grada, našlo se u središtu lokaliteta koji je trebao postati moderni grčki Solun. Novi urbanistički planovi predlagali su prekapanje svih groblja, no samo je židovsko nastradalo, a pravoslavno je groblje ostalo netaknuto. Naar ističe da judeošpanjolski ima svoj naziv za groblje – *Bedahey*, što označava groblje kao točku koja povezuje prošlost i sadašnjost, živuće i mrtve. Detaljno analizira i epitafe na nadgrobni spomenicima. U ovome dijelu on raskrinkava grčki nacionalizam i na neki način i zazire od njega – Makedonce naziva „pravoslavnim kršćanima koji govore slavenskim idiomom”, izbjegavajući naziv „Makedonci”, vjerojatno svjestan grčke osjetljivosti i kontroverzija koje u njima izaziva ovaj naziv.

Jewish Salonica daje nam uvid u sve aspekte živopisnoga židovskog društva koje je postojalo u Solunu do Drugoga svjetskog rata. Od 50 tisuća predratnih solunskih Židova, manje od dvije tisuće dočekalo je kraj rata. Od 32 sinagoge preživjela je samo jedna, i to samo zbog toga što je u njoj bilo skladište Crvenoga križa. Lokalno stanovništvo opljačkalo je sve sinagoge odnoseći iz njih namještaj, sakralne predmete, lustere, vrata i prozore. Nadgrobni spomenici i ploče sa židovskih grobova iskorišteni su kao građevni materijal. Iščitavajući redove Naarove knjige, čitatelj uviđa veličinu i značenje toga grada u povijesti (sefardskoga) židovstva te istodobno osvještava magnitudu nepovratnoga gubitka. Naarov rad dragocjen je doprinos povijesnim istraživanjima sefardskih Židova i balkanske povijesti te se odlično nadovezuje na maestralni rad Marka Mazowera *Salonica, City of Ghosts: Christians, Muslims, and Jews, 1430-1950*. Bibliografija judeošpanjolskoga tiska izvrstan je izvor za istraživače koji se služe jezikom Sefarda i koji u tim publikacijama zacijelo mogu naći još mnogo materijala na temelju kojih mogu istražiti i aspekte židovskoga života u Solunu kojima se Naar nije bavio u svojoj knjizi.

Gabi Abramac

Bojan Balkovec, „*Svi na noge, svi van, da pobjeda bude što sjajnije*”. *Izborna teorija i praksa u međuratnoj Jugoslaviji*, prevela Anita Peti-Stantić (Zagreb; Ljubljana: Srednja Europa; Filozofska fakulteta, Univerza u Ljubljani, 2017), 234 str.

Narodni suverenitet najvažnija je sastavnica institucionalnoga izvora predstavničke vladavine. Upravo se ideja o izborima razvila usporedno s tom teorijom. U slučaju hrvatskih zemalja tu teoriju nije potpuno prihvatila njezina praksa. Naime, povratak višestranačkoga sustava u društveni život građanki i građana povećao je interes za parlamentarni sustav države u kojoj žive kao i za političke stranke, pravila